दशमः पाठः

महर्षिः पाणिनिः

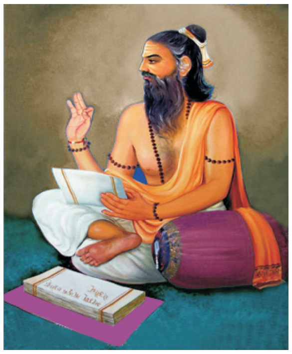

रमणः — अइउण् .... हल्

हरिकृष्णः — भ्रातः! किं पठसि? वेदघोष इव श्रूयते।

रमणः — माहेश्वरसूत्राणि पठामि।

हरिकृष्णः — एतानि सूत्राणि महेश्वरेण रचितानि किम्?

रमणः — शिवताण्डवसमये महेश्वरस्य ढक्कातः निस्सृतानि सूत्राणि एतानि। एवं महेश्वरात् आगतानि सन्ति, अतः माहेश्वरसूत्राणि इति कथ्यन्ते। पाणिनिना रचितानि सन्ति।

हरिकृष्णः — कः अयं पाणिनिः।

रमणः — पाणिनिः संस्कृतव्याकरणस्य नियमानां रचयिता।

हरिकृष्णः — व्याकरणस्य नियमाः के?

रमणः — प्रायः 4000 व्याकरणनियमाः सन्ति। तान्येव पाणिनीयसूत्राणि इति कथ्यन्ते। एतेषां सूत्राणां सङ्ग्रहग्रन्थः एव 'अष्टाध्यायी' इति।

हरिकृष्णः — किम् अत्र अष्ट अध्यायाः सन्ति?

रमणः — आम्! अत्र अष्ट अध्यायाः सन्ति। प्रत्येकस्मिन् अध्याये चत्वारः पादाः भवन्ति। आहत्य प्रायः 4000 सूत्राणि।

हरिकृष्णः — अग्रज! पाणिनेः जन्मविषये ज्ञातुम् इच्छामि।

रमणः — पाणिनेः जन्म वर्तमानपाकिस्तानस्य शलातुरग्रामे अभवत्। सः ग्रामः तक्षशिला नगरस्य समीपे अस्ति। तक्षशिला विश्वविख्यातम् अध्ययनकेन्द्रमासीत्।

हरिकृष्णः — पाणिनेः कालः कदा आसीत्?

रमणः — विद्वांसः वदन्ति पाणिनेः कालः प्रायः ईसा पूर्वं 520 तः 460 पर्यन्तम् आसीदिति।

हरिकृष्णः — पाणिनेः मातापित्रोः नाम किम्?

रमणः — मातुः नाम दाक्षी, पितुः नाम पाणी इति। सोऽयं दाक्षीपुत्रः पाणिनिः एव महावैयाकरणः त्रिषु मुनिषु अन्यतमः अस्ति।

हरिकृष्णः — त्रयः मुनयः के?

रमणः — प्रथमः सूत्रकारः पाणिनिः द्वितीयः वाक्यकारः वररुचिः तृतीयः तु भाष्यकारः पतञ्जलिः इति एते त्रयः मुनयः व्याकरणस्य प्रवर्तकाः।

हरिकृष्णः — भ्रातः! व्याकरणं नाम किम्?

रमणः — व्याकरणं नाम एकं विशिष्टं शास्त्रम् अस्ति। यत्र बहुविशिष्टं ज्ञानं वर्तते।

हरिकृष्णः — किं किं विशिष्टं ज्ञानम्?

रमणः — विशिष्टज्ञानम् एव विज्ञानम्। माहेश्वरसूत्रेषु स्वरविज्ञानम्, पाणिनीयसूत्रेषु गणितविज्ञानञ्च विद्यते।

हरिकृष्णः — भ्रातः! तर्हि पाणिनीयं व्याकरणं प्राचीनं विश्वप्रसिद्धं भारतीयं विज्ञानं खलु।

रमणः — सत्यं प्रोक्तम्। अतः तं विश्वप्रसिद्ध-व्याकरणसूत्रप्रणेतारं महर्षिं पाणिनिं भारतीयाः विदेशीयाश्च विज्ञानिनः सर्वदा स्मरन्ति नमन्ति च।

वयमपि शिरसा नमामः मनसा स्मरामः च —

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥

शब्दार्थाः

नियमानाम्	=	नियमों के	व्याकरणस्य	=	व्याकरण के
अष्ट	=	आठ	चत्वारः	=	चार
आहत्य	=	मिलाकर	अग्रजः	=	बड़ा भाई
विश्वविख्यातम्	=	विश्वप्रसिद्ध	पर्यन्तम्	=	तक
वैयाकरणः	=	व्याकरण के ज्ञाता			

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरं लिखत–

(क) हरिकृष्णस्य भ्राता किं पठति?

(ख) अष्टाध्यायिग्रन्थे कति अध्यायाः सन्ति?

(ग) पाणिनेः पितुः नाम किम्?

(घ) माहेश्वरसूत्रेषु किं विज्ञानम् अस्ति?

(ङ) शलातुरग्रामः कुत्र अस्ति?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत–

(क) पाणिनिः कः?

(ख) त्रयः मुनयः के?

(ग) पाणिनेः जन्मस्थानं किम्?

(घ) पाणिनेः कालः कः?

3. उचितं मेलनं कुरुत–

	(अ)	(ब)
(क)	सूत्रकारः	अष्टाध्याय्याम्
(ख)	भाष्यकारः	पाणिनिः
(ग)	वाक्यकारः	पतञ्जलिः
(घ)	दाक्षी	वररुचिः
(ङ)	४००० सूत्राणि	पाणिनेः माता

4. कोष्ठकपदानि उपयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत–

(चत्वारः, ढक्कातः, पाणिनिः, तक्षशिला, व्याकरणं)

(क) व्याकरणनियमानां रचयिता ....।

(ख) .... विश्वविख्यातम् अध्ययनकेन्द्रमासीत्।

(ग) प्रत्येकस्मिन् अध्याये .... पादाः सन्ति।

(घ) कृत्स्नं .... प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः।

(ङ) ताण्डवसमये महेश्वरस्य .... एतानि सूत्राणि निस्सृतानि।

5. युक्तं लिखत–

(क) विशिष्टं ज्ञानम् – ....

(ख) पाणेः पुत्रः – ....

(ग) महेश्वरादागतानि सूत्राणि – ....

(घ) अष्ट अध्यायाः अत्र सन्तीति – ....

(ङ) पाणिनिः वररुचिः, पतञ्जलिः – ....

योग्यताविस्तारः –

- **कण्ठस्थीकुरुत –**

  वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम्।
  पाणिनिं सूत्रकारञ्च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम्।।

  योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।
  योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि।

- अ इ उ ण् ॥1॥ ऋ लृ क् ॥2॥ ए ओ ङ् ॥3॥ ऐ औ च् ॥4॥ ह य व र ट् ॥5॥
  ल ण् ॥6॥ ञ म ङ ण न म् ॥7॥ झ भ ञ् ॥8॥ घ ढ ध ष् ॥9॥
  ज ब ग ड द श् ॥10॥ ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥11॥ क प य् ॥12॥
  श ष स र् ॥13॥ हल् ॥14॥ इति माहेश्वराणि सूत्राणि।

- भाष्यकारस्य पतञ्जलेः जीवन-जन्मस्थानादिविषये आचार्यसाहाय्येन जानन्तु।

मुखं व्याकरणं स्मृतम्।